

B4029

TÉZISEK

ÁRMEÁN OTÍLIA

PARAGRAMMATIKA. OLVASATOK AZ INTERTEXTUALITÁS ÉS A RETORIKA
HÁLÓJÁBAN

című PhD-értkezéséhez

SZEGED – 2004

Ha az irodalom „a nyelven keresztül nézi és tapasztalja a világot”, ha „[sz]avakból lesz fölépítve minden – a legszemélyesebbnek tetsző emlékek is” (Esterházy Péter: *A szavak csodálatos életéből*), egyúttal az a személy is, akihez ezek az emlékek tartoznak, akkor nyilvánvaló, hogy a nyelvi működések nem vonhatók egy szubjektum ellenőrzése alá. Ráadásul a nyelv működése számtalan kiszámíthatatlan, véletlenszerű effektust is kivált. Amilyen az előbbi mondatban a két *számos* szó egymásra rímelve, miközben ha köznap szituációban halljuk, nem is gondolunk számra. Amilyen a két *nő* Esterházy Péternek abban a mondatában, amelyik az író mint köműves vagy kömijjes paradigmát bontja ki: „Tégla, malter, rakni, nő a fal, leomlik, újra, föl-le, Kelemenné, szóval valami nő”. A mondat utolsó szava, a *nő*, egyaránt olvasható főnévként (Kelemenné) és igeként (hiszen „a mondat elején volt már egy nő, de nem asszonyállatként, hanem igeként, cherchez le verbe”). Véletlen egybeesés, mondhatnánk, ám olyan megfelelés, amit a nyelv számon tart, s ezért állíthatjuk, hogy a mondat maga is írja önmagát, a nyelv is szerző.

Ha az irodalom olyan szöveg, melynek a nyelv (is) a szerzője, akkor milyen szerep jut annak az elméletnek, ami az irodalom jelenségeivel akar számot vetni? Hogyan vállalja föl az ilyen jelenségek értelmezését az irodalomelmélet?

Jelen disszertáció olyan értelmezések sorozata, melyeket mind azok a kérdések mozgatnak, hogy mit tesz a nyelv, illetve milyen interpretációs helyzettel szembesül az olvasó, ha a szöveget úgy olvassa, mint amiket a nyelv (is) írt. Szövegértelmezések által kíván az elméleti problémákra reflektálni, hiszen szigorú értelemben nincsen olyan elmélet, ami kívül lenne az irodalomon. A nyelvi működések az elmélet szövegeit sem hagyják iratlanul.

Az így értelmezett elmélet a 'keresztülvágás' (*traversée*), az 'újraírás', az 'újraolvasás', az 'írható' fogalmi mentén szerveződik. Az írás-műfajú elméleti szövegben a keresztülvágás aktusa a diszciplináris határok áthágását jelenti: „nem tartja tiszteletben a jórészt az akadémiai tudományosság kitermelte szcientikus normatívákat”, amelyek kijelölik az egyes tudományágak tárgy- és problématerületeit. „Az elmélet mint újraírás egyszerre hozza játékba az 'írható' (*scriptible*) és az '(újra)olvasás' műveleteit. Noha az írható

grammatikai utasítása valami tárgyszerűen létező dolog képzetét kelti, mint-ha az írható lenne, miközben nem van, hanem keletkezik, azaz létrehozás és működés." (Odorics Ferenc: *Az „elmélet” határa*) Barthes gondolatmenetében: „újraírni az írhatót nem jelenthet mást, mint disszeminálni, szétszórni a végtelen különbözőség terében." Könnyen belátható, hogy az újairás olyan olvasási-értelmezési gyakorlatot jelöl, amely miközben olvassa a szöveget, változtat rajta, hozzáír, ráír, s ezzel újabb szöveget termel. Ha az újairás értelmezés, akkor az elmélet működése egyben az olvasás, az értelmezés működése. Az elméletet az olvasás felől kell megértenünk. Minden olvasás: elméletalkotás.

Az elmélet kérdései így az olvasás meghatározásába torkollnak. Mit olvassunk? Mikor olvassunk? És legfőképpen: Hogyan olvassunk? Mi az, amitől nem lehet eltekinteni? Amit mindig szem előtt kell tartani? Az egyértelmű válasz: a szöveg az, amire szemet lehet és kell vetni. Az irányítja az olvasást, ami le van írva. Szó, szó, szó, illetve betűk sorozatai – a sorozatként való összeállásból adódó effektusokkal. Többben (a teljesség igénye nélkül: Jacques Derrida, Paul de Man, Cynthia Chase, Jonathan Culler, Odorics Ferenc) az olvasást olyan mozgásként fogják föl, amelyben a jelölőktől (a betű materialitásától) nem lehet eltekinteni. Az olvasónak észre kell vennie a nő színeváltozását, az azonos alakúságot a szövegben akkor is, ha Esterházy Péter önnön szövegének első olvasójaként nem magyarázza el a megfelelést. Ha nincsen lábjegyzet. Hiszen éppen erről van szó: egyedül az olvasó élhet a lehetőséggel, hogy meglássa a jelölők esetleges megfeleléseiből származó jelentéseffektusokat, és újraolvasó interpretációiban utánajárjon az ilyen nyelvi effektusok természetrajzának.

Roland Barthes *Az olvasásról* írott szövegében hangzik el, hogy „az olvasó sajátos helye a *paragramma*, ami annyira elbűvölte Saussure-t". Saussure-t a betűk ismétlődései bűvölték el, az írás lineáris jellegét megtörő, a betűkészletet új sorozatokba szervező betűmozgás, aminek paragramma a neve. A szöveg paragrammatikusságának követéséhez semmi mást nem kellett tennie, mint olvasnia, betű szerint: „nem érezte-e, hogy beleőrül abba, ő, a tudós, hogy egyszerűen csak olvas?" Barthes szerint egy ilyen olvasás örjítő, mert lehetővé teszi „a jelentések, nézőpontok, struktúrák egyidejű sokfé-

leségének" a felfogását, annak a térnek az érzékelését, „amely mintha túl lenne azon a világon, amelyre érvényesek az ellentmondást tiltó törvények (a »Szöveg« maga is ennek a térnek a posztulátuma).” Pusztán olvasni ezt jelenti tehát: megkísérelni felfogni a szöveget mint az egyidejű sokféleség, az egy mást meg nem szüntető oppozíciók terét. A sokszoros, paragrammatikus olvasó az, aki belátja ezt a teret, aki eligazodik benne olyannyira, hogy végül „nem megfejt, hanem létrehoz, halmozza a nyelveket, engedi, hogy végtelenül és fáradhatatlanul át- és átjárják: ő maga sem más, mint ez az átjártság.” Intertextuális, paragrammatikus tér minden szöveg, a kapcsolatokat a jelentők láncolatai termelik. Derrida Philippe Sollers *Számokjáról* adott olvasatában nevezi paragrammatikai effektusoknak az anagrammatikus kisajátítás, újraelsajátítás, köznévre lefordítás, köznévvé átalakítás műveleteit: „De az írás ilyen hatásai, amelyeket mostantól paragrammatikainak fogunk nevezni, sokkal számosabbak, mint ezekből a példákból gondolnánk.”

Jelen disszertáció a paragrammatikus szövegtér jelenségeit kívánja szemügyre venni. Áttekintí, hogy melyek azok a nyelvelméleti, irodalomelméleti tézisek, amelyekből a paragrammatika mint elméleti kísérlet kiindulhat, s amelyekhez folyamatosan visszatérhet. A tudományos tételmondatokat folyamatosan interpretációs érvelések kontextusában teszi próbára. Újraolvas és újraír.

Megvizsgálja továbbá, hogy mit jelentenek az anagrammatikus kisajátítás, újraelsajátítás, köznévre lefordítás, köznévvé átalakítás műveletei. Megvizsgálja, hogyan használható szövegértelmezéskor a retorika eszköztára, újraolvassa a metafora, a metonímia, az allegória, a paronomázia, a hasonlat, a katakrézis alakzatait. Saussure anagramma-kutatásainak ismertetését a szöveg mögötti szöveg, illetve a nyelvek halmozódásának kérdésébe fordítja.

Nyilvánvaló, hogy a nyelvhalmazódás következtében olyan szöveg alakul ki, melyben fontosabbak a többszólamúság jelenségei, mint a szövegből kiutaló referenciális vonatkozások. Az olvasó nem megfejt a szöveget, nem rekonstruál, hanem létrehoz, dekonstruál: olvasásával a konstrukció új szabályait hozza létre.

A dekodolás/felülkódolás annak megfejtésében érdekelt, hogy a szöveg kifejezés- vagy jelentősíkjához hogyan kapcsolódik a jelentettsík: közvet-

lenül jutunk-e el az ideiglenesen megnyugtató jelentéshez, vagy újabb jelentősikok beiktatásával. Todorov megkülönbözteti „a jelentés folyamatát (ahol egy jelentő felidéz egy jelentettet) a szimbolizáció folyamatától, ahol az első jelentett egy másikat szimbolizál”. A beiktatott jelentősik tehát egy korábbi jelentettsik, amihez újabb (például metaforikus) értelmeket rendelünk. Az olvasat építkezése így pozitív: a jelentett az olvasás újabb fázisában egy újabb jelentett jelentője, a tulajdonképpeni értelmekből kiépíthetők a retorika helyettesítés-elve szerint a metaforikus, metonímikus értelmeik.

Elképzelhető azonban az értelmezésnek/olvasásnak egy ezzel ellentétes mozgású működése is, amikor nem a jelentések egymásbaépítése történik, hanem a jelentősikok sokszorozódnak meg bizonyos értelemben negatív módon. Amikor a jelentő maga is jelentésszerű, akkor már nem átlátszó semmilyen szótári vagy szimbolikus jelentés felé, s egyúttal annak szétदारabolódásával fenyeget, amit olvasunk: a szöveg által használt szavak darabjaikra hullanak. Azt, hogy minden szöveg magában hordja saját lerombolásának magjait, a szöveg ilyen öndekonstrukciós mozgását Derrida éppen azzal igazolja, hogy fokozottan figyel a szavak alkotóelemeiben megnyilvánuló játéklehetőségekre.

Derrida szövegeiben kihasználja a szójátékoknak, a jelölők megfeleléseinek (lásd például *A disszemináció* előszavának első szava [*hors-livre*] és utolsó szava [*or/liure*] közötti kapcsolatot), a paronómaziáknak („Nincs előszó, nincs program, vagy legalábbis minden *program* már eleve *programm*, a szöveg mozzanata, amelyet a szöveg vett vissza saját külsőlegességétől.”) a jelentésgeneráló hozadékát. Ez arra enged következtetni, hogy szerinte gondolkodásunkat alapjaiban határozza meg a terminusok esetenként előálló vizuális (*word* [wɔ:d], viszont *cord* [kɔ:d]) és morfológiai szimmetriája. Culler fejtegetésében a „véletlen, mely maga az ész elleni bűn, az a szójáték, melyben a jelölők »véletlen« vagy külsődleges kapcsolatát fogalmi kapcsolatként kezeljük, s a történelmet [*history*] az ő történetével [*his story*] azonosítjuk, vagy összekapcsoljuk a jelentést [*sens*] és a hiányt [*sans*]. Tréfának tekintjük a szójátékot, nehogy a jelölők beszennyezzék a gondolkodást.” A hasonló hangzású szavak összekapcsolódásának terepe valószínűleg a kritikai olvasat, s így a kritikai szöveg termeli ki azokat az elveket is, amelyek szerint el lehet

dönteni, hogy valamely szójáték jelölők véletlen kapcsolata-e vagy fogalmi kapcsolat.

Bár a jelölők esetleges megfeleléseivel a költészet és az irodalmi nyelv szabadon élhet, az illetén megfelelésekre építő olvasatok viszonylag ritkák. Az értelmezések inkább foglalkoznak a jelentések hermeneutikai kihívásaival, mint a jelentősorozatok összerakottságának, retorikai egyidejűségének kérdéseivel. Paul de Man hermeneutika és poétika viszonyában fogalmazza meg ezt a problémát. Szerinte a poétikának kell a *hogyan jelent az, amit jelentésként gondolunk el?* kérdését megválaszolnia. A szembeállítás arra engedne következtetni, hogy a poétika mellőzi a jelentés kérdéseit. Hermeneutika és poétika szembeállítása, s így a poétika ideiglenes és mindig csak részleges leválasztása a hermeneutikáról azért fontos, mert fölhívja arra a figyelmet, hogy ha az értelmezés premisszájaként a mű megformáltságának elsőbbségét fogalmazzuk meg, akkor olyan jelentésekhez is eljuthatunk, melyekhez másképpen nem.

A tulajdonnév, mely hordozza a köznévként való értelmezés lehetőségét, a rím, amely felkínálkozik a szójátékként való olvasásra, s tulajdonképpen mindazon jelölők, melyek nem-leíró, mechanikus elemekből építkeznek, mindig is vésetként állnak egy olyan olvasat előtt, mely arcot ad a névnek. Vésetként a szöveg nem más, mint a jelölő, melyhez immár nem a megszozott jelentést társítjuk, s nem a hagyományos jelentésén keresztül hozzuk kapcsolatba más jelölőkkel. Cynthia Chase szerint „a véset materialitása olyan szövegek vagy idézetek vagy meghatározhatatlanul jelentéses minták valóságát hívja elő, amelyek már mindig léteztek”, s „az olvasás, a szétszórt jelzések vagy nyomok értelmessé rendezésének folyamatában” fordulnak elő. A betűk permutációja teszi lehetővé, hogy a jelben a jelölő függetlennek mutatkozhasson jelentésétől arra a (talán érzékelhetetlen s így csupán tétélezett) pillanatnyi időre, míg mechanikus összetevőikhez (a betűkhöz) újabb jelentés társul. A betű anyagiségában *a-semos*, s mint ilyen szert tesz egyféle szövegbeli függetlenségre úgy, hogy közben a szöveg jelentésére is hatással van, vagyis „döntő szerepet játszik a betűk és a szótagok játéka, Walter Benjamin szavaival, a mondás módja (*Art des Sagens*) szemben a kimondottal (*das Gesagte*)” (Paul de Man).

A szavak mögötti szavak saussure-i kutatása minden szöveget egy indukáló szó által szervezettnek gondolt el, mely feldarabolódik és betűire esik szét: az olvasónak kell újra összeraknia ezt a szót, mely a titkosírásként mutatkozó szöveg megfejtése egyben. Paul de Man és Cynthia Chase értelmezésében a „szavak mögötti szavak” a nyelvi működésekben mindig is tetten érhető véletlenszerűséget és uralhatatlanságot jelentik, azt, hogy nemcsak folyamatosan értelmeznünk kell azt, amit olvasunk (mert nem tudjuk, mit jelent), hanem sokszor nem lehetünk bizonyosak afelől sem, hogy mit olvasunk, mi az, amit értelmeznünk kell (nem tudjuk, hogy *van-e* egyáltalán jelentése). Van-e a szavak lehetséges mintázatainak mindig jelentésvonatkozása? Egy ideje tudjuk már, hogy a jelentők játéka képesek jelentéseket teremni, és a jelölőlánc metonimikus kapcsolatai a jelölt biztosítékként szolgálhatnak, ám tudjuk-e bizonyosan, mi az, ami a jelölőlánchoz tartozik, s mi az, ami nem.

A Barthes-féle paragrammatikus olvasói pozícióból nemcsak az elrejtett szó, nem az egyetlen megoldás látható, hanem maga az elrejtést eredményező művelet lesz fontos: ahogyan a szó szótagjaira, betűire esik szét. A paragramma megmutatja a szöveg margóját, a fonákját, a kiszólások, eltérések, a *félre* helyét, ahonnan belátható az írás tere. A jelölők retorikai mozgásterére való rálátás alakzata, s ezzel maga is retorikai természetű. Így nemcsak a szövegszerűség jelölője, amennyiben két, egymással összeegyeztethetetlen és egyaránt önromboló nézőpontra ad lehetőséget, hanem a szövegszerűség elbizonytalanításának, a jelentésség felfüggesztésének is alakzata, s így állít leküzdhetetlen akadályt minden olvasás vagy megértés útjába. A dolgozat a paragrammatikus olvasó pozíciójából mutatja meg a szövegek retorikai többszólamúságát, az irottságból adódó effektusokat annak kockázatát is vállalva, hogy időnként magát hallja viszont és ezeket az effektusokat maga teremti azzal, hogy észreveszi őket. Az interpretációk azt mutatják meg, hogyan szóródnak a jelentések a paragrammatikus olvasásban, hogyan rejtegetik titkosírásként az írás titkait, hogyan disszeminálnak.

A disszertáció *Nyelv* című fejezete azt az elméleti háttérrel, illetve előteret tekinti át, mely a dolgozat interpretációinak közös előföltéveseit fogja össze. Értelmezésre kerülnek az írás, a fordítás, a retorika fogalmai, és az a

mód, ahogyan nyelvről való gondolkodásunkat átírják. Olyan értelmezések mutatják meg a nyelvi működések ezen premisszáik felől szemlélt jellegzetességeit, melyek elemzésre a szövegek közöttiségben megszólaló textusokat választanak (*Az eltűnt idő nyomában* című regény részletét lehetetlen nem franciául is olvasni, *A szív segédigéi* című Esterházy-regényből kiemelt mondathoz Peter Handke kölcsönvett mondatát és a magyar fordítást is meg kell nézni).

A *Szó, szó, szó avagy Retorikai olvasatok* című fejezet egy-egy retorikai alakzaton keresztül nézi a kiválasztott szövegeket (vagy fordítva): az allegória (Esterházy Péter: *Harmonia caelestis*, 141. mondat), a hasonlat (Krúdy Gyula: *Szindbád*), a paronomázia (Kosztolányi Dezső: *Esti Kornél, IX. fejezet*), a katakrézis (Parti Nagy Lajos: *van az arcodban valami egy vasaló...*) kapcsán persze más retorikai figurák is szóba kerülnek (paradoxon, metafora, anagramma például). A disszertáció nem kívánja a tárgyalt retorikai alakzatokat mátrixba rendezni, hiszen ezek annál dinamikusabb működéseket írnak le, határaik pedig folyton átjárhatók, és átjárásra kínálkoznak. Az interpretációk tekintettel vannak a szövegek intertextuális vonatkozásaira is, folyamatosan más szövegekkel való kapcsolataikban is értelmezik a kiválasztott, az általános szövegiség felől mindig csak részleteket, töredékeket.

A *betűk egyidejűsége* címet viselő fejezet a szövegek töredékességét teszi meg vizsgálata tárgyául. A szöveg materialitásának meghatározására tett kísérlet a *Nyelv* című fejezet elméleti alapvetéseire utal vissza továbbolvasva és értelmezve azokat. A dolgozat Saussure anagramma-kutatásainak ismertetésével folytatódik, mely kiindulópontként szolgál a fejezet interpretációihoz, de maga sem zárható le végérvényesen, folyamatos újraolvasást igényel. Az anagramma-kutatások eltérő implikációit is tárgyalják az anagrammatikusság különböző jelenségeit számbavevő szövegolvasatok: Vörösmarty Mihály *A Rom* című romantikus költeményében a rom(osság) beiródása betű szintű: a szövegben a véletlen előfordulás valószínűségét túllépő arányban fordulnak elő az m, az o és az r kombinációi. Parti Nagy Lajos *Papírdala* játék a szavakkal, a rímekkel, a paronomáziákkal, az alliterációkkal, a szavak mögötti szavakkal. François Truffaut *Jules és Jim* című alkotása anagrammatikusan összerakott idézetszövedék. Egy Vörösmarty-charade

(*Rejtett-szó*) mutatja azt, ahogyan a szöveg a paragrammatikus olvasásban megsokszorozódik.

A szövegek változó és bizonytalan, intertextualitás és retorika formálta hálójában egyetlen biztos pont kínálkozik az olvasónak: a szöveg öröme, ami egyúttal az olvasás és az írás öröme is.

A TÉMÁBAN MEGJELENT PUBLIKÁCIÓK:

- Alakzatos szövegtér. A „Theaterstück” „rendesen”. *Literatura*, 2000/3. 324–330.
- Él-hal. A 141. mondat retorikai olvasata (Esterházy Péter: *Harmonia caelestis*). *Lk.k.t.*, 2000/3–4. 110–114.
- Nyelvi effektusok Proustnál. In *RODOSZ-tanulmányok 2001/1. Diskurzusok, perspektívák, relevanciák*. Szerk. Szabó Levente – Tóth Zsombor. Kriterion, Kolozsvár, 2001. 339–347.
- Trópus-fordítás: a paronomázia mint fordítás-trópus. Az *Esti Kornél* IX. fejezete magyarul és románul. In *Határon*. Szerk. Ármeán Otília – Odorics Ferenc. Pompeji, Kolozsvár–Szeged, 2002. 59–79.
- Érintések forgataga. A *Jules és Jim* mint kaleidoszkóp. *Lk.k.t.*, 2002. 9. 53–61.
- A képek képtelensége mint nyelvi terelőút a *Szindbád*ban. *Literatura*, 2002/3. 306–312.
- Rom. költ. Egy anagrammatikus olvasat esélyei. In *A Rom*. Szerk. Fűzi Izabella – Odorics Ferenc. Gondolat Kiadói Kör – Pompeji, Budapest–Szeged, 2003. 21–31.
- Mint a vasaló: katakrézis-minta Parti Nagy Lajosnál. In *Nyelvek, szövegek, identitások*. Szerk. T. Szabó Levente. Kriterion, Kolozsvár, 2003. 261–268.
- Paragrammatika. Parti Nagy Lajos: *Papírdal*. *Kalligram*, 2003/10. 41–60.